

ДИСКУСІЯ

Тетяна ГОШКО

Роздуми довкола одного сюжету (представлення в шкільних підручниках Люблінської унії)

Історія є однією з основних ланок всієї гуманітаристики, через яку формується самоідентифікація, свідомість індивіда, уявлення про добро і зло, врешті, історична пам'ять. Слушно зауважив німецький дослідник Йорн Рюзен: «На рівні антропологічних універсалій людської культури історію можна розуміти як *сукупність форм, змістів і функцій тих культурних практик, через які люди інтерпретують своє минуле, щоб розуміти своє теперішнє і планувати своє майбутнє*»¹. І далі: «...Знання про те, що відбувалося в минулому, має особливу властивість “історичного” лише тоді, коли в ньому йдеться і про значення пізнаного для культурного орієнтування сучасности»². Оскільки основа особистісних характеристик людини, зокрема, її культурна, етнічна та національна самоідентифікація, формується у дитинстві, то викладання історії в школі – справа вкрай відповідальна. Але перш ніж говорити про засади історичної освіти, варто замислитись, яких результатів ми від неї очікуємо³. Від відповіді на це запитання залежатиме наше розуміння, яким має бути шкільний підручник із вітчизняної історії.

Цілком солідаризуюся з Наталею Яковенко: «Функція підручника історії – це *представлення “від імені науки”* певного компілятивного згустку знань, потрібних учневі для референтного ототожнення себе з країною, в якій

¹ Рюзен Йорн, *Нові шляхи історичного мислення*. Пер. з нім. В. Кам'янець. Львів, 2010. С. 16.

² Там само, 21.

³ Див.: Зашкільняк Л., «Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії)», в: *Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України*. Упорядкування та редакція Наталі Яковенко (Київ, 2008), 65. Див. також: <http://khp.org.ua/index.php?id=1224503522>.

він живе, та зі спільнотою, до якої він належить»⁴. Але сьогоднішня молодь – це не лише громадяни своєї країни, але й громадяни світу, який дедалі більше глобалізується. Нова генерація має розуміти і сприймати світ, сама має стати його органічною частиною. Безперечно, ключовим тут є поняття міжконфесійної та міжнаціональної толерантності, що особливо актуально для такої строкатої в релігійному й етнічному плані держави, як Україна⁵. Основою формування таких підходів до розуміння світу є Декларація принципів толерантності, затверджена резолюцією 5.61 генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р.: «Толерантність означає поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісти і переконань. Толерантність – це єдність у різноманітті. Це не тільки моральний обов’язок, а й політична та правова потреба. Толерантність – це те, що уможливило досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру»⁶. Саме принцип толерантності оголошено основним у викладанні історії в XXI столітті, бо, як слушно зауважила Яніна Камбалова, «історія має бути важливою складовою державної освітньої політики, яка безпосередньо впливає на розвиток і формування молоді в дусі толерантності, взаємного розуміння і взаємної довіри між представниками різних етносів та релігійних конфесій». І тут багато залежить як від підручників, так і від вчителя, який «може донести думку про те, що в основі історичного розвитку людства лежить насамперед спільна історична та культурна спадщина, збагачена міжкультурним розмаїттям, яке може містити конфліктні, а іноді й драматичні аспекти. Це допоможе сформувати толерантне ставлення учнів до носіїв інших культур, запобігатиме виникненню упереджень, культурних стереотипів, проявів націоналізму, ксенофобії, расизму, антисемітизму, релігійної нетерпимості»⁷.

Усе сказане аж ніяк не відкидає засад патріотизму. Поєднати й узгодити ці два принципи – завдання надскладне, і на рівні школи його не завжди можна стовідсотково виконати.

⁴ Яковенко Н., «“Образ себе” – “образ Іншого” у шкільних підручниках з історії», в: *Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України*. Упорядкування та редакція Наталі Яковенко (Київ, 2008), 114. Див.: <http://khpg.org.ua/index.php?id=1224511000>.

⁵ Ця проблема належить до широко дебатованих у світі і є актуальною не лише для України, а й для всієї Європи. І дидактичній історії тут відведено особливу роль. Див.: Gallagher С., «History Teaching and the Promotion of the Democratic Values and Tolerance: a Handbook for Teachers», 20–6, http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/Reports&Studies/Gallagher1996_en.pdf.

⁶ Декларація принципів толерантності. Держави-члени Організації Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, що зібралися в Парижі на двадцять восьму сесію Генеральної конференції 25 жовтня – 16 листопада 1995 р. Ст. 1.1. // <http://unesco.org.ua/ua/archive/documents/downloads/tolerance.pdf>.

⁷ Камбалова Я., «Застосування новітніх методологічних підходів до викладання шкільного курсу всесвітньої історії як основа формування міжетнічної та міжконфесійної толерантності в учнів», *Історія в школах України* (2011). № 6. С. 36.

Епіграфом до кожного підручника можуть стати слова: «Обираючи спосіб увічнити минуле, нація водночас обирає своє майбутнє»⁸. А майбутнє України, хочеться вірити, в європейському, зорієнтованому на ліберальні й демократичні цінності, світі. Тому переосмислення шкільного курсу історії України – одне з першочергових завдань. За останній час відбулися серйозні зміни у характері інформації, включеної в шкільні підручники⁹. Справді, вже є спроби пояснити соціальну структуру суспільства, повсякденне життя, подано історію низки руських земель, включених у склад різних держав, є спроби відійти від українського етноцентризму, показавши, зокрема, формування кримськотатарського етносу¹⁰ тощо. Але не все так добре, як хотілось би. «Перенесення центру ваги з класової боротьби на “боротьбу за національне визволення” аж ніяк не порушило стилістики пропагандистсько-наступальних інтерпретацій, на які спиралася советська наука, реалізуючи виховну функцію історії. В унісон цьому автори сьогоденних підручників і далі асоціюють сукупний образ минулого а) з безкомпромісним конфліктом як рушієм історичних перемін, б) з надособовими соціологічними загальниками, котрі нібито наділені здатністю колективно й свідомо прямувати до раз і назавжди визначеної високої мети (тут, щоправда, колишній “клас” замінено на “націю”, а “соціальне визволення” на “державотворчі змагання”), в) з образом підступного зовнішнього ворога, котрий перешкоджає рухові до згаданої мети»¹¹. І хоча написано ці слова майже десять років тому, вони й досі актуальні. Саме тому науковці та педагоги не раз обговорювали питання шкільних підручників.

Під час дискусії на робочій нараді з моніторингу підручників історії України для середніх шкіл, організованої за ініціативою Українського інституту національної пам'яті 19–21 жовтня 2007 року, Яковенко поставила питання: «Чи в підручниках присутня відкритість на Іншого та взагалі відкритість на світ за рамками власної спільноти?»¹². Відповідь очевидна – ні. І не тільки тому, що підручники з історії не виховують толерантного ставлення

⁸ Концепція та програми викладання історії України (проект). Матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України «Концепція історичної освіти». Під ред. Н.Яковенко, Л. Ведмідь. К., 2009. С. 8.

⁹ Детально див.: Маєр Р., «Передмова до українського видання», *Історична освіта: європейський та український досвід*. К., 2010. С. 12–3.

¹⁰ Щоправда, при цьому «історико-літературна лексика при описі зіткнення слов'ян і кримських татар нагадує советську лексику часів війни з нацистською Німеччиною» (детально див.: Бекірова Г., Чубаров Е., *Толерантні підручники – толерантне суспільство*. Сімферополь, 2011. С. 21–2). Про недоліки у висвітленні історії Криму та кримських татар у шкільних підручниках (на основі аналізу 50 шкільних підручників і посібників з предметів гуманітарного циклу, 48 із яких рекомендовано МОН України для середніх шкіл, а два адресовано учням старших класів та студентам ВНЗ) див.: *Там само*, 37–114. Загалом автори виявили 170 нетолерантних фрагментів у 28 підручниках і посібниках.

¹¹ Яковенко Н., «Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього та недавнього минулого», в: Яковенко Н. *Паралельний світ: Дослідження з історії уявленень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* К., 2002. С. 368–69.

¹² «Запис дискусії Робочої наради з моніторингу підручників історії України для середніх шкіл (Конча-Заспа, 19–21 жовтня 2007 р.)», в: *Шкільна історія очима істориків-*

до «інших», а насамперед тому, що в них плекають і вирощують образ такого собі битого і гнобленого нещасного українця, який нічого, крім плакати, не здатен робити. Чи є такий образ привабливим і для самих українців, зокрема молодого покоління, і для зовнішнього світу? Теж, очевидно, ні. У сьогоденнішому глобалізованому світі цінності теж глобальні: виграє сильний і впевнений у собі індивід, здатен змінювати світ і себе, відповідно до викликів часу. Саме такими прагнуть бути сьогоденні молоді люди. Вони не чекають ласки від долі, а самі вибудовують своє майбутнє. Тож чи такий малопривабливий «соціокультурний образ давнього українського суспільства, що його подають підручники, здатен викликати у молодій людини емоційне відчуття співпричетності?»¹³. Теж ні. Але Яковенко того ж 2007 року також зазначала, що «таке зображення українського суспільства як спільноти вічно кривдженої “злыми сусідами” не є специфікою чи винаходом українців. Цим перехворіла більшість бездержавних (“скривджених історією”) народів, ба навіть існує спеціальний термін для позначення такого феномену – історія-мартирологія. Ліками на це може стати перефокусування “страдницької” історії на, сказати б, історію “оптимістичну”... Справа, отже, в концептуальному акценті: чи ми зосереджуємо оповідь лише довкола оплакування наших історичних кривд і невдач, чи, не замовчуючи цих-таки невдач, підкреслюємо, що, всупереч усьому, ми вижили?»¹⁴. Цю ж тезу, щоправда, в інший спосіб артикулює Мар'ян Мудрий, пропонуючи «історію плачу» замінити на «історію успіху», тобто створити «оптимістично-технологічну» версію історії¹⁵. Із цим важко не погодитися. Може лише додати, що в шкільних підручниках, запрограмованих на страдницький образ корінного населення, українці часто є об'єктами історії, а не її суб'єктами, їм відведено пасивну роль неодухотвореної амортичної маси. Як, наприклад, у підручнику з історії України для 7 класу: «Із середини XIV ст. розпочався новий етап розширення Литви за рахунок українських земель. Князь Ольгерд заявив: “Вся Русь просто повинна належати литовцям”. У цей час Золота Орда вступила у смугу феодалної міжусобиці і фактично розпалася на окремі частини. Цим скористався литовський князь, щоб розширити кордони своєї держави. У 1355–1356 рр. він підпорядкував Чернігово-Сіверські землі, а в 1361–1362 рр. його влада поширилася на Київ, Київські та Переяславські землі. *По суті, відбувалося перепідпорядкування українських земель. Вони переходили з-під влади монгольських правителів під владу литовських князів*»¹⁶. У такому підході немає нічого нового. Ще Грушевський писав, що, починаючи від XIV століття, український народ

науковців. *Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України*, Упорядкування та редакція Наталі Яковенко. (Київ, 2008), 9.

¹³ Там само, 9. Див. також: <http://khp.org.ua/index.php?id=1223646074>.

¹⁴ Там само, 13.

¹⁵ «Запис дискусії Робочої наради», 38. Див. також: <http://khp.org.ua/index.php?id=1223646850>.

¹⁶ Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н., *Історія України. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів*. К., 2007 // <http://shkola.ua/book/read/70/page185>.

становив «пасивний об'єкт чужого права»¹⁷. І з цієї амортної пасивної маси, яку приєднують чи підпорядковують без її такої згоди, невідомо в який спосіб з'являються, наприклад, козаки чи інші борці за волю і незалежність. Тут доречно нагадати слова Карла Ясперса: «Масу треба відрізнити від народу. Народ структурований, усвідомлює себе в своїх життєвих устоях, в своєму мисленні і традиціях. Народ – це щось субстанціональне і квалітативне, в його співтоваристві є певна атмосфера, людина з народу має особисті риси характеру, також завдячуючи силі народу, яка слугує їй основою. Маса, навпаки, не структурована, не має самоусвідомлення, однорідна і квантитативна, вона позбавлена будь-яких відмінних рис, традицій, ґрунту – вона порожня. Маса є об'єктом пропаганди і навіювання, не знає відповідальності і живе на найнижчому рівні свідомости. Маса виникає там, де люди позбавлені свого істинного світу, коренів і ґрунту, де вони стали керованими і взаємозамінними... Окрема людина втілює собою одночасно народ і масу. Однак вона зовсім по-різному почуватися в тому та іншому стані. Ситуація примушує її бути масою, людина ж докладає зусиль, щоб зберегти зв'язок із народом»¹⁸. Тож чию історію представляють наші підручники – народу чи маси?

Виглядає, що весь підручниковий дискурс є наслідком нагромадження різних ідеологем народницької, державницької та советської історіографії. Як тут не погодитись із Наталею Яковенко: «Та “історична пам'ять”, яку нині пропонує школа, є анахронічною реплікою зразка ХІХ – початку ХХ ст., таким собі модифікованим варіантом *Ілюстрованої історії України* Грушевського»¹⁹. А, як слушно зауважив Пітер Берк, така національна (а я уточнила би – націоцентрична) історія домінувала у ХІХ столітті, а сьогодні вона змагається з іншими напрямками історіописання. Сформувалася так звана «нова історія», що пишеться у свідомому протистоянні до традиційної парадигми, до «історії за Ранке», що донедавна розглядалась «як єдиний спосіб конструювання історії, а не як один з багатьох можливих підходів до минулого»²⁰. І хоча ще 2000 року Ярослав Грицак стверджував, що вже тоді багатьом історикам стало очевидно, що «далі писати українську історію, як її писали досі, більше не можна»²¹, радикальних змін в історіографії і, ще більшою мірою, в дидактичній історії, так і не відбулося. Можливо, це пов'язано із постколоніальним синдромом²²,

¹⁷ Грушевський М., *Історія України-Руси* [Т. 1]. Київ, 1991. С. 16.

¹⁸ Ясперс К. *Смысл и назначение истории*. Москва, 1994. С. 142–43.

¹⁹ Яковенко Н., «Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України», <http://www.novadoba.org.ua/history/?c=development>.

²⁰ Берк П. «Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє», в: *Нові підходи до історіописання*. За ред. П.Берка (Київ, 2010), 15 (у цій статті автор чітко артикулює різницю між старою і новою історією, роздумує над проблемами методології та джерельної бази для неї).

²¹ Грицак Я., «Як викладати історію України після 1991 року?» в: Грицак Я. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*. Київ, 2004. С. 13.

²² Аналізуючи на українському матеріалі таке явище, як «постколоніальний синдром», Микола Рябчук слушно зауважив: «...Хоч би про що писав український інтелектуал – від філософських до культурологічних трактатів чи від історії літератури до польових досліджень українського сексу – він неминуче збиватиметься на “національну” проб-

що породжує гіпертрофоване – саме гіпертрофоване – прагнення так званого патріотичного виховання, а можливо, тут дається взнаки недостатній, як на світові стандарти, рівень вітчизняної історичної науки, яка «далеко не відповідає “світовій” як за тематикою, так і за методологією: вона тільки-но починає засвоювати теоретичний набуток, притаманний європейським та американським історичним середовищам, тож практика історіописання в Україні ще здебільшого перебуває на стадії романтичних або позитивістських взірців»²³.

Узагалі ж, українська історія значно складніша і багатогранніша, ніж ті ідеологічні штампи, якими рясніють підручники з історії. І лише очищення підручників від ідеологем, наповнення їх реальним змістом, часто дискусійними моментами, які, власне, й породжують запитання, а значить, прагнення пізнати істину, наскільки це в принципі можливо, приведе і до «співпричетности», і до відкритості молоді до світу.

І тут, можливо, варто бодай частково відмовитися від «розподілу сфер історії на дослідницьку і дидактичну», за що так обстають Яковенко²⁴ та Грицак²⁵, а наповнити підручники елементами наукової історіографії, показати дискусійність в оцінках деяких подій, а отже, дати можливість учням чи студентам самим оцінити ці події. Думаю, тоді інтерес до історії зросте в декілька разів, а сама історія стане «олюдненою» (бо насправді наше історіописання, в тому числі й підручники – це суб’єктивне представлення об’єктивних фактів), а підручковий матеріал стане неоднозначним і барвистим.

Урешті, я тут зовсім не оригінальна. На згаданій нараді з моніторингу підручників з історії України Владислав Гриневиц виділив декілька магістральних напрямків для сучасних підручників, і серед них такий, як науковість і достовірність. Тож «якщо концепція підручника формується на наукових принципах, то, можливо, у його тексті варто показувати складність дослідження й згадувати про спірні чи невивчені проблеми»²⁶. Отже, підручник повинен спонукати учня критично осмислювати запропонований фактаж.

лематику, котра сторонньому, незаангажованому в цю проблематику читачеві закономірно видаватиметься “націоналістичною”. Обсесія українців щодо своєї тотожності, мови, культури, самого свого національного існування знаходить просте пояснення в історичних обставинах, котрі, як відомо, не були сприятливими для бездержавної нації. Але ще більшою мірою – в українському сьогоденні, котре аж ніяк не сприяє лікуванню історичних неврозів, оскільки формально незалежна українська держава радше законсервувала колоніальний статус-кво, аніж відкрила послідовну й усебічну програму деколонізації» (Рябчук М., *Постколоніальний синдром. Спостереження*. Київ, 2011. С. 15–6).

²³ Зашкільняк Л., «Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії)», в: *Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України*. Упорядкування та редакція Наталі Яковенко (Київ, 2008), 69 // <http://khp.org.ua/index.php?id=1224503522>; див. детальніше: Зашкільняк Л., *Сучасна світова історіографія. Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів*. Львів, 2007.

²⁴ Яковенко Н., «Одна Кліо, дві історії», *Критика* (2002). Ч. 12 (62). С. 12.

²⁵ Грицак Я., «Як викладати історію України після 1991 року?», 16.

²⁶ Запис дискусії Робочої наради з моніторингу підручників історії», 23–4. Див. також: <http://khp.org.ua/index.php?id=1223646074>.

Цікаво, що і вчителі історії в опитуванні, проведеному 2003 року, відзначили серед недоліків сучасних підручників «однобічність висвітлення матеріалу і відсутність альтернатив»²⁷. І хоча відтоді минуло вісім років, але ситуація не змінилася на краще, що може засвідчити той факт, що 2011 року знову піднімають ці питання, причому особливий наголос роблять на різному прочитанні джерел, а відтак на різному відтворенні подій: «Сьогодні варто відійти від одностороннього традиційного тлумачення текстових джерел і особливо тих, які мають відношення до оцінки історичних подій і процесів. Якщо ми прагнемо сформулювати громадянина демократичного суспільства, то ми повинні навчити його сприймати історичний процес як багатомірне явище. Оцінка історичного факту матиме завжди різні інтерпретації»²⁸.

На необхідності дискусійності у представленні матеріалу в шкільному курсі наголошено і в проєкті «Концепції та програмах викладання історії України в школі», розробленої 2009 року: «...Спірні події та явища варто представляти багатомірно, наводячи автентичні свідчення сучасників, що виразно ілюструють гостроту суперечностей. Така історія має поставати радше як предмет для роздумів, ніж текст для заучування, призвичаюючи учня до критичного аналізу й самостійного формулювання власної позиції»²⁹. У цьому проєкті до завдань історичної освіти серед іншого віднесено формування в учнів уміння «бачити історичні процеси під різними кутами зору, усвідомлюючи, що історія – це відкритий процес, який не відзначається наперед жодними законами; розуміти відмінність між історичною подією та її інтерпретацією, усвідомлювати причини існування різних інтерпретацій одного й того самого явища та вміти критично зіставляти й оцінювати такі інтерпретації»³⁰. Врешті, історія як наука – живий організм, який постійно розвивається. Не тільки вводять в обіг нові джерела, але з'являються нові методи досліджень, нові запитання ставлять до тих самих джерел, і вони дають часом несподівані відповіді. Як слушно зауважив Арнолд Джозеф Тойнбі, «в кожному епоху і в будь-якому суспільстві вивчення і пізнання історії, як і всяка інша соціальна діяльність, підпорядковується панівним тенденціям певного часу і місця»³¹. Дискусійне висвітлення окремих проблем історії якраз і дасть змогу сформувати в учнів критичне мислення, і можливо, тоді відпаде потреба в такому курсі за вибором для учнів профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку, як «Основи критичного мислення»³², в якому переважно теоретично мають навчити, що таке

²⁷ Вербицька П., «Сучасні підходи до підручника з історії України». <http://www.novadoba.org.ua/history/data/development/polina2.html>.

²⁸ Мисан В., «Особливості роботи з текстовими історичними джерелами». <http://www.novadoba.org.ua/history/data/development/mysan.html>.

²⁹ «Концепція та програми викладання історії України в школі (проєкт)», 14.

³⁰ Там само, 9.

³¹ Тойнбі А. Дж., *Постигание истории*. Москва, 1991. С. 14.

³² Навчальну програму курсу затверджено й рекомендовано до викладання як курс за вибором Навчально-методичної ради Міністерства освіти та науки України. Курс розроблено в рамках міжнародного проєкту «Навчаємося мислити критично: елективний курс в профільній школі Азербайджану, Киргизстану та України». Курс розробила

критичне мислення, як читати і думати критично, як майстерно ставити питання, працювати з різними джерелами інформації тощо³³. Тобто навчити того, що на практиці, на конкретному матеріалі мають навчити такі дисципліни гуманітарного циклу, як історія, філософія чи література³⁴. І то навчити всіх, а не лише учнів профільних класів. Бо інакше кому потрібна така гуманітарна сфера, яка будується не на осмисленні, а на схоластиці?

Але хоч би скільки писали й говорили про необхідність подавати різні інтерпретації окремих історичних сюжетів, віз і нині там. Насправді ж і учні, і

авторська команда у складі І.Баранова, В.Дюков, Л.Пилипчатіна, О.Пометун, І.Сущенко. Від 1 вересня 2009 року його апробували у 12 школах України. (<http://www.tdp.org.ua/golovna/novini/aprobatsiya-navchalnogo-kursu-osnovi-kritichnogo-mislennya>).

³³ Цей курс «може викладатися в 10-му або 11-му (передвипускному) класі і розрахований на учнів 15–17 років. Залежно від можливостей школи і вчителя програма може бути реалізована в обсязі 35 годин (1 година на тиждень протягом навчального року), 52 години (1,5 годин на тиждень протягом навчального року) [...] Курс може також викладатися протягом 70 годин (2 години на тиждень протягом навчального року або по одній годині упродовж двох років: 35+35 годин). Тоді вчитель за потреби може відвести більше часу на найбільш складні чи цікаві для учнів теми» (Пометун О. «Основи критичного мислення. Навчальна програма курсу за вибором для учнів профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку», *Історія України* (2010). № 25–27 (665–667), липень; *Основи критичного мислення: навчальний посібник для учнів старших класів загальноосвітньої школи*, О.І.Пометун, Л.М.Пилипчатіна, І.М.Сущенко, І.О.Баранова. Тернопіль, 2010. 216 с.). Виникає запитання, чому б ці години не відвести в профільних класах для обговорення філософських проблем чи дискусійних моментів у світовій чи вітчизняній історії? Можливо, тоді учні, які стають студентами гуманітарних вузів, не переживали б культурного шоку від того, що довідуються про релятивність своїх/наших знань.

³⁴ Про ці можливості такої навчальної дисципліни, як історія, писала викладачка кафедри педагогіки і психології Київського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів Ірина Бондарук: «Історія як навчальний предмет має достатні можливості для формування у школярів умінь критичного мислення, а саме:

- навчальна програма з історії надає широкі можливості для впровадження методів і прийомів технології розвитку критичного мислення у процес вивчення предмета;
- за критеріями оцінювання навчальних досягнень учнів з історії вміння, які відповідають достатньому та високому рівню навчальних досягнень учнів (аналізувати, узагальнювати навчальний матеріал, висловлювати власні судження і переконливо їх аргументувати; аналізувати історичну інформацію, співвідносити історичні процеси з періодом (епохою) тощо), сприяють розвитку критичного мислення школярів та є власне стратегіями критичного мислення;
- виникнення проблемної ситуації і її усвідомлення учнями можливе у процесі вивчення практично кожної навчальної теми шкільних курсів історії;
- розв'язання проблемних ситуацій передбачає застосування стратегій критичного мислення;
- між інтерактивним навчанням та критичним мисленням існує нерозривний зв'язок.

(Бондарук І., «Можливості шкільних курсів історії у розвитку критичного мислення учнів», <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/NarOsv/2011-2/11bipkmu.htm>).

Теоретичну модель розвитку критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії запропонував Сергій Терно. Див.: Терно С., *Розвиток критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії*. Запоріжжя, 2011. 275 с.; Бочелюк В., Хінева А., «Критичне мислення на уроках історії», *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* (Запоріжжя, 2011). Вип. XXX. С. 299–302.

студенти не такі примітивні, як ми їх часто уявляємо. Вони здатні на цікаві й неординарні думки та висновки, але вони здебільшого прагнуть не просто пізнати, а осмислити минуле, щоб зрозуміти і не тільки сприйняти, а сконструювати/запрограмувати майбутнє. Ба більше, якщо вдається спонукати, зокрема, студента до критичного осмислення поданого матеріалу, то питання, які вони ставлять, підштовхують до глибшого дослідження теми, до пошуку нових шляхів і методів³⁵.

Тут може бути чимало скептиків. Зокрема, Костянтин Баханов стверджує: «Практика показує, що постійно читає підручник 27% учнів, періодично 48%, а решта або взагалі не читає, або читає вряди-годи. Виходячи з того, що сучасний школяр взагалі читає мало, підручник мусить бути максимально стислим»³⁶.

Я дивлюся оптимістичніше і цілком переконана, що підручник із гуманітарних дисциплін передовсім має бути цікавим, витримувати конкуренцію з іншою літературою, але водночас він має бути пізнавальним. Тоді читачів буде значно більше, і для цього не треба буде застосовувати всім відомі «засоби впливу». І обсяг тут не головне. Хоча, з другого боку, в усьому добра міра. Підручник не має бути ні енциклопедичним довідником, ні історичним романом. Разом із тим він мав би бути, з одного боку, інформативним, із другого – «живим», динамічним. Окрім того, в підручнику слід враховувати не лише вікові психологічні особливості дітей, але й той факт, що інформаційний простір розвивається надто швидко і середній інтелектуальний рівень суспільства загалом значно вищий, ніж декілька десятків років тому. Це справді об'єктивний процес, і цього не варто ігнорувати. Тому для написання доброго підручника потрібна співпраця науковців, педагогів і психологів. Тільки тоді продукт має шанс бути якісним.

Не варто боятись «академічності» шкільних підручників. Більшість сучасних підручників, зокрема з давньої історії України, не просто нецікаві, бо нашпиговані не так фактами, як ідеологічними штампами, а ще й часом різко контрастують із науковою історіографією з давньої історії України.

Як приклад, можемо розглянути окремі пасажі, що стосуються Люблінської унії. Виглядає так, що Наталя Яковенко дещо поспішно заявила, що оцінка Люблінської унії в шкільних підручниках стала спокійнішою³⁷. На жаль, і досі «стереотипи, немов рама, тримають на собі всю канву шкільної

³⁵ Недаремно у «Вступі до історії» Яковенко висловлює подяку своїм студентам із Києво-Могилянської академії, зазначивши, що цю книжку «ніколи не було б написано без їхніх запитань і коментарів, і без спостережень над тим, де мої мудрування зависли в повітрі, а де аудиторія оживала, які поради засвоювалися, а які – ні, отже, належало подумати про виразнішу оповідь, якісніші формулювання, переконливіші аргументи» (Яковенко Н., *Вступ до історії*. Київ, 2007. С. 13). Це ж можна сказати і про старшокласників, які, аналізуючи вивчений матеріал, спонукають вчителя до самовдосконалення.

³⁶ «Запис дискусії Робочої наради з моніторингу підручників історії України», 24. Див. також: <http://khp.org.ua/index.php?id=1223646074>.

³⁷ Аналіз представлення Люблінської унії в українській та польській історіографії від XIX століття до сьогодення та аналіз «ревізії “антиунійних” упереджень» див.: Яковенко Н.,

української історії XIV–XVII ст.»³⁸. У підручнику для учнів 8 класу, авторства відомого історика Ганни Швидько, читаємо: «Литовські магнати прагнули до унії з Польщею при умові збереження політичної самостійності обох держав. Цим вони сподівалися потіснити могутніх і більш численних православних українських і білоруських магнатів. Їх стримували лише страх повного злиття з Польщею та втрата зверхності політичного становища в державі, оскільки в Польщі головною політичною силою були не магнати, а шляхта»³⁹ [Тут і далі курсив мій. – Т. Г.].

Дарма нагадувати, що об'єднання довкола унійної ідеї відбувалося не так за етнічною, як за становою ознакою, і литовська шляхта протиставлялась магнатерії (чи то литовській, чи то руській), прагнучи здобути такі права, які мала польська шляхта завдяки успіхам езекуціоністів.

Далі в підручнику читаємо: «Українські і білоруські магнати також не йшли на зближення з Польщею, керуючись тими ж міркуваннями, але найбільше їх лякало окатоличення, якого зазнала Галичина»⁴⁰. Чомусь ні слова не сказано про те, що напередодні Люблінської унії Польща була чи не найтолерантнішою державою в Європі, а період правління Сигізмунда Августа називають «золотим віком» в історії Польщі, періодом найвищого розквіту її політичної культури. Насправді православній руській шляхті особливо імпонувала релігійна толерантність, програмові гасла якої прозвучали в ухвалах польських сеймів 1555 і 1570 років: «Вільно кожному вірити згідно зі своїм сумлінням»⁴¹. Натомість промосковські симпатії литовців і православних русинів стали вивітрюватись під впливом політики Василя III й особливо внаслідок чуток про внутрішню політику Івана IV та початок опричнини. Крім того, якщо говорити про міжконфесійні взаємини в Короні, то варто бодай згадати, що саме Сигізмунд I Старий 1539 року відновив Галицьку єпархію, яку очолив львівський міщанин Макарій Тучапський⁴².

«Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії)», *Український гуманітарний огляд* (Київ, 2009). Вип. 14. С. 9–42.

³⁸ Яковенко Н., «Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього і недавнього минулого», в: Яковенко Н., *Паралельний світ*, 378.

³⁹ Швидько Г., *Історія України XVI–XVIII століття. Підручник для 8 класу середньої школи*. Київ, 1999. С. 4. Саме цей підручник досі активно використовується у школах, що не дивно, адже він залишається одним із кращих.

⁴⁰ Там само, 4.

⁴¹ Яковенко Н., «Здобутки і втрати Люблінської унії», *Київська старовина* (1993). № 3. С. 80.

⁴² Детальніше див.: Грушевський М., *Історія України-Руси*. [Т. 5]. Київ, 1994. С. 437–40; Крип'якевич І., «Львівська Русь в першій половині XVI ст.»; Крип'якевич І., *Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали*. Львів, 1994. С. 81–91; Скоцилас І., *Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст.* Львів, 2010. С. 178–83, 215–20. Він, зокрема, наголошує непересічність цього факту в історії України: «Особливість цієї події полягала в тому, що вперше в еклезіяльній практиці Київської церкви владичий престол фундувався не православним руським князем, царгородським патріярхом чи митрополитом, а монархом-католиком. Але король практично не виконав передбачених правом патронату обов'язків ктитора щодо надання Львівській єпархії відповідного матеріального забезпечення, й зокрема земельних бенефіцій. Та все ж той факт, що саме польський король заснував

Ба більше, громадська думка тогочасної Польщі послідовно відрізняла релігію від політики, дбаючи передовсім про внутрішній мир. Це виявилось вже в акті Варшавської конфедерації: «А оскільки в нашій Речі Посполитій є *dissidium*⁴³ немала *in causa religionis christianae*⁴⁴, то запобігаючи тому, щоб з цієї причини між людьми не почався шкідливий розбрат, який бачимо в інших королівствах, обіцяємо собі спільно *pro nobis, et successoribus nostris, in perpetuum, sub vinculo juramenti, fide, honore, et conscientijs nostris*⁴⁵, будучи *dissidentes de religione*⁴⁶, мир між собою зберігати та через різну віру і різницю в Церквах крові не проливати, не карати *confiscatione bonorum*⁴⁷, позбавленням честі, *carceribus et exilio*⁴⁸ і жодній владі чи урядові в таких діях жодним чином не допомагати, а навпаки, якби хтось хотів її проливати, *ex ista causa*⁴⁹ всі ми повинні від цього відмовлятися, хоч би й під претекстом декрету або за якимось судовим рішенням хтось хотів це чинити»⁵⁰. Не менш показово й те, що однією з категоричних умов коронації новообраного у 1574 році Генриха Валуа була присяга на збереження свободи віросповідання і дотримання політики миру в стосунках різновірців⁵¹. Зрештою, така політика співжиття і співпраці мала в Польщі давню традицію. Досить згадати привілей від 22 березня 1443 року Владислава III, який зрівнював у правах католиків і православних⁵². Можна, звісно, говорити про різні інтерпретації цього акта⁵³, як і про інші приклади спроб врегулювати релігійне питання в Польщі, але власне цей акт чи не най-

православне владичтво, у подальшому відіграв надзвичайно важливу роль у легітимізації правового статусу Львівської єпархії в Речі Посполитій (особливо у XVII ст.) і відстоюванні руським духовенством перед Римською курією та київськими архиєпископами канонічної єдності єпархіяльної території...» (с. 180). Між іншим, саме стараннями польського короля Казимира III, вже після його смерти було відновлено Галицьку православну митрополію у 1371 році, відомості про яку зникають із джерел на початку XV століття (хоча тут іще не сказано останнє слово), але акта про її зліквідування не існує. Її історія продовжилась лише з 23 лютого 1808 року (див.: Ададуров В., «Деконструкція історіографічного канону щодо фундації Галицької митрополії (на основі документів Державної канцелярії Австрійської імперії)», в: *Фундація Галицької митрополії у світлі дипломатичного листування Австрії та Святого Престолу 1807–1808 років: Збірник документів* (Львів 2011), V–LVIII; Булла папи Римського Пія VII «В управлінні Вселенською Церквою», в: *Фундація Галицької митрополії, 167–179*).

⁴³ *Dissidium* – незгода.

⁴⁴ *In causa religionis christianae* – у справі релігії християнської.

⁴⁵ *Pro nobis, et successoribus nostris, in perpetuum, sub vinculo juramenti, fide, honore, et conscientijs nostris* – для нас, нащадків наших навечно, під путами присяги, віри, честі та сумління нашого.

⁴⁶ *Dissidentes de religione* – незгідними у вірі.

⁴⁷ *Confiscatione bonorum* – конфіскацією майна.

⁴⁸ *Carceribus et exilio* – ув'язненням і вигнанням.

⁴⁹ *Ex ista causa* – із цієї причини.

⁵⁰ *Volumina Legum* [Т. II]. СПб., 1859. С. 124; *Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби*, Упор. Т.Гошко. Львів, 2011. С. 115–6.

⁵¹ Див.: Зашкільняк Л., Крикун М., *Історія Польщі*. Львів 2002. С. 124.

⁵² *Акти ЗР*. [Т. 1]. СПб, 1846. С. 56–7.

⁵³ Див.: *Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби*, 432–4.

яскравіший. А як доказ реального відносно толерантного ставлення до іно-вірців на цих теренах можна згадати слова Мацея Меховського: «У руських церквах при богослужінні читають і співають сербською, тобто слов'янською мовою; у вірменських церквах – вірменською мовою; в іудейських синагогах моляться єврейською мовою. Християни ж римського обряду співають, моляться і читають латинською мовою»⁵⁴. Між іншим, чи це не гідний приклад не тільки толерантності, але й багатовікової мультикультуральності руських земель.

При зіставленні цієї інформації з пасажами зі шкільного підручника виникає запитання, як таку, м'яко кажучи, неправдиву інформацію, закладену в школі, може витіснити інша, оперта на конкретних джерелах? Щоправда, варто пам'ятати, що до суспільства XV–XVII століть не можна ставити такі ж вимоги, як до сьогодення, і заперечувати численні конфлікти на релігійному ґрунті просто неприпустимо. Так само, як і соціальні. Але чи не було їх і в інших країнах? Чи це була лише особливість української історії? Щоб відповісти на це запитання, достатньо почитати історію Німеччини, Франції, Іспанії тощо.

На жаль, історія будь-якого народу не йде запрограмованим, прямолінійним, ідеологічно виправданим шляхом. Вона складніша й багатоманітніша, аніж виглядає зі шкільних підручників. Можливо, так простіше навчити, якщо з кожної сторінки, кожної теми звучить одна і та ж думка – про гноблення українців і їхні страждання. Але чи ми зуміємо так виховати громадян, відкритих для світу, готових до розвитку, до толерантності й демократії? Чи таке подання матеріалу спонукає до його осмислення?

Якщо ж продовжимо розглядати представлення Люблінської унії у шкільному підручнику, то далі в ньому читаємо: «Найбільший опір унії чинили українські магнати О.Чорторийський, К.Острозький, Б.Корецький, К.Вишневецький. Проте і вони невдовзі поступилися...»⁵⁵. При цьому досить нелогічною виглядає заява Костянтина Вишневецького (її в підручнику Ганни Швидько наведено без зазначення автора, хоча вона досить популярна, бо її наводить і Віталій Власов, і Наталя Яковенко у посібнику для ВНЗ): «Оголошуємо вашій величності, що ми приєднуємося до поляків, як люди вільні, свободні, що ми не бажали б, аби нас принизили у нашій шляхетності, бо ми народ настільки шляхетний, що не поступимося жодному народу в світі і усвідомлюємо, що шляхетністю ми дорівнюємо всякому іншому народові. Але крім того, є у нас князівські роди, які, за своїм походженням, мають у нас особливе положення і честь: ми не бажали б, щоб їх честь як-небудь змаліла, навпаки, просимо зберегти їм всю цю честь. З іншого боку – ми люди неоднакової з вами віри, особливо (ми) греки (православні): просимо, щоб нас не принижували і щоб нікого не примушували до іншої віри...»⁵⁶.

⁵⁴ Меховский Матвей, *Трактат о двух Сарматиях*, Введ. и пер. С. Аннинского. М., Л., 1936, С. 98.

⁵⁵ Швидько Г., *Історія України XVI–XVIII століття*, 7.

⁵⁶ *Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским*. СПб., 1869. С. 381–2.

Заради справедливості варто зазначити, що не одразу руські князі й урядники інкорпорованих воєводств присягнули на вірність Короні, але якщо тут і були зволікання, то лише для того, щоб виторгнути собі додаткові привілеї, що гарантували збереження наявних прав і свобод (хоч обґрунтовували це потребою дочекатися приїзду інших співвітчизників, щоб не образити їх тим, що без них склали присягу). А такі пасажі цілком в дусі державницької історіографії⁵⁷.

Русини ж, як здається, свідомо пішли на акт інкорпорації руських воєводств до складу Корони. Павло Роберт Магочій, оцінюючи події 1569 року, стверджує: «1569 року, напередодні Люблінської унії між Польщею та Литвою, більшість руських магнатів та шляхти бажали, щоб українські землі Литви (Волинь, Брацлавщина, Східне Поділля та Київщина) стали, як Галичина, частиною Польщі. Попри можливі незгоди 1569 р. щодо рівня цих політичних відносин з Польським Королівством, члени еліти, православні чи католики, прагнули стати частиною польської сфери впливу та отримати від цього політичний та економічний зиск. Отже, наприкінці XVI ст. еліта українського суспільства вітала польську владу»⁵⁸. Це ж підкреслює і Яковенко, наголошуючи прагматизм руських послів на Люблінському сеймі, які не лише погодилися на унію, але й брали активну участь у підготованні унійного привілею: «Шляхта новоприєднаних до Корони територій отримала те, що ми тепер називаємо культурно-адміністративною автономією. Корпоративні шляхетські інтереси [...] виявилися важливішими за релігійні та етнічні розбіжності, а порушення згаданих вище питань [про права і привілеї. – Т. Г.] при остаточному погодженні інкорпораційних привілеїв мало на меті радше створити корисний клімат навколо самої інкорпорації, ніж їй протидіяти»⁵⁹.

⁵⁷ Іван Крип'якевич писав: «Люблінська унія, усуваючи з українських земель литовську владу, знищила також рештки українських державних традицій, що заховалися під формами автономії у Великому князівстві Литовському» (Крип'якевич І., *Історія України*. Львів, 1990. С. 129). Наталія Полонська-Василенко так оцінювала Люблінську унію: «Наслідки Люблінської унії для України були величезні. Україна була розірвана: більша її частина перейшла до Польщі – Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя... Найбільше втратила Україна: національне життя і національні традиції зазнали тяжких ударів. Польська шляхта згідливо ставилася до всього чужого, і перед українцями постала дилема: або зректися політичного життя, або колонізуватися. Поволі польське право, мова, католицизм ширилися так, як то було в Галичині» (Полонська-Василенко Н., *Історія України*. [Т. 1: До середини XVII століття]. Київ, 1992. С. 343–4) і т.д. Такі пасажі здебільшого мають ідеологічне наповнення і не витримують перевірки фактами. Для прикладу, мовна ситуація. Як свідчать факти, переваги польської мови на руських теренах були пов'язані не так із напливом на ці землі поляків, як із прийняттям із боку шляхти ВКЛ політичного порядку, що утвердився в Польщі. Власне політичні симпатії еліти визначили мовні переваги. (Див.: Snyder T., *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuanian, Belarus, 1569–1999*. (London, 2003), 31–32). Аксиома ж «загарбання» міцно утвердилася у деяких творах, зокрема в підручниках, а часом, як слушно зауважила Наталя Білоус, її доведено до абсурду. (Див.: Білоус Н. «Люблінська унія 1569 року: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії)», *УІЖ* (2010). Вип. 1. С. 69.

⁵⁸ Магочій П.Р., *Історія України*. Київ, 2007. С. 140.

⁵⁹ Яковенко Н. «Скільки істориків – стільки уній», 10.

Сергій Леп'явко, намагаючись якось пояснити позицію магнатерії і проаналізувати ситуацію, навіть стверджує: «Вирішальне значення для справи мала позиція української, насамперед волинської, шляхти, яка підтримала інкорпорацію, добиваючись собі за це значних соціальних привілеїв. Без її згоди король навряд чи б наважився піти на загострення стосунків з панами-радами, які негативно поставились до ідеї унії та інкорпорації українських земель. Українські, білоруські, литовські магнати навіть покинули сейм. Однак без допомоги шляхти вони не могли чинити опору намірам власного монарха і змушені були повернутися, щоб виторгувати собі збереження маєтків і провідних позицій в Україні. Поведінку української шляхти на Люблінському сеймі можна вважати *першим в історії усвідомленим вибором політичної приналежності українських земель*. Раніше, під час татарської навали і приєднання до Великого князівства Литовського, українська еліта була змушена поступитися грубій силі чи вимушеним обставинам. Тепер же, попри тиск Польщі, вибір української шляхти був добровільним. Не маючи змоги створити власну державу, вони обирали між двома сусідами і різними моделями політичного та соціального устрою країни»⁶⁰. Тож вони аж ніяк не були сліпою зброєю в чийхось руках⁶¹, а мали свою, хоч і «мінімалістичну»⁶², програму, яку результативно втілили в життя на Люблінському сеймі.

Тимоті Снайдер наголошує, що саме Люблінська унія означала кінець середньовічної Русі й поклала початок ранньомодерній Україні, що охоплювала східнослов'янські землі, включені до складу Польщі⁶³. Якраз Люблінською унією було започатковано творення усвідомленої української спільноти, або так званого «старожитного народу руського». Яковенко слушно зауважила: «Долання взаємовідчуженості окремих регіонів Русі-України завдяки фізичному переміщенню населення стало однією з передумов виокремлення з православної маси Речі Посполитої – білорусів та українців – усвідомленої української спільноти, яка невдовзі почне називати себе “старожитним народом руським Володимирового кореня”. Люблінська унія 1569 р., в рамках одного політичного організму – Польського королівства – звела до купи два відмінні типи політичної та звичайної культури, й зокрема – звела до купи два відмінні типи носіїв княжої крові віч-на-віч із практиками “золотих шляхетських вольностей”». Як наслідок, було створено «підстави для виокремлення

⁶⁰ Леп'явко С., «Політична система України доби Речі Посполитої», в: *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності*, Гол. ред. В.Литвин. (Київ, 2008), 84.

⁶¹ Наталя Яковенко, щоправда, вважає, що «у бурхливих сеймових дебатах українській політичній еліті випало грати неprestижну роль швидше пасивного спостерігача, ніж активного учасника з вирішальним голосом». Але далі дослідниця зазначає, що «ані українські князі, ані тим більше, шляхта, не противились інкорпорації, ба – радше сприяли їй» (див.: Яковенко Н., «Здобутки і втрати Люблінської унії», 81).

⁶² Так окреслив позицію руських послів на Люблінському сеймі американський дослідник Ярослав Пеленський: Peleński J., «Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w roku 1569: Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia», *Przegląd Historyczny* 65, 2 (1974): 258–61.

⁶³ Snyder T. *The Reconstruction of Nations*, 106.

нового політичного суб'єкта – “старожитного народу руського”, що має свою окреслену територію (“Руську землю”) і чію давність та цілість засвідчено таким неспростовним “речовим доказом”, як існування кровних спадкоємців її будівничого-прабатька Руса»⁶⁴. Врешті, після Люблінської унії активізувалась конкуренція двох культурних систем. Відтак, унаслідок відголосків у Речі Посполитій Реформації та Контрреформації, «набули нового дихання “руські” аспірації в Галицькій (“польській”) Русі й паралельно гальванізувалася доти сонна еліта колишньої “литовської” Русі. Це, безсумнівно, стало наслідком розширення географії культурної активності польських та галицьких інтелектуалів. Переміщаючись на схід, за денонсований Люблінською унією кордон, і догоджаючи смакам нових, казково багатих панів, ці люди сприяли “розгерметизації” доти закритого для стороннього світу ока світу русинів»⁶⁵.

Урешті, трактування Люблінської унії як угоди «вільних з вільними, рівних з рівними» зустрічаємо ще в «Історії Русів»⁶⁶. Про це ж писали члени Кирило-Методіївського братства в «Книзі буття українського народу»: «І поєдналась Україна з Польщею як сестра з сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського не розділимо і не змісимо, на образ іпостасі божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднувались усі народи слов'янські поміж собою»⁶⁷.

До речі, в підручниках Велике князівство Литовське здебільшого трактують як Литовсько-Руську державу, де більшість населення, мова, культура, військова організація були в основі своїй руськими, а «державна організація та соціальний устрій тієї держави були продовженням державного ладу Київської Русі»⁶⁸, ба більше, «Велике князівство Литовсько-Руське було багатонаціональною литовсько-українсько-білоруською державою. У ній литовцям належала провідна політична роль, а українцям і білорусам – культурна

⁶⁴ Яковенко Н., *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ, 2005. С. 206–9.

⁶⁵ Яковенко Н., «Вибір імені versus вибір шляху (назва української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.)», в: *Міжкультурний діалог. [Т. 1: Ідентичність]*. (Київ, 2009), 64–5.

⁶⁶ «Той же таки Король Сигізмунд Август, повторюючи і потверджуючи всі попередніх Королів Польських привілеї, в даному від себе року 1569-го Червня 7 дня привілеї так узаконив: “Землю Руську і Князівство Київське і всіх тих земель жителів узагалі і кожного особливо од послулу, володіння, посад і повелінь Великого Князівства Литовського на вічні часи вилучаємо, звільняємо і до Польського Королівства, як рівних до рівних, вільних до вільних і як власний і справжній до першого і то власного тіла і голови, з усіма взагалі і з кожним особливо, з містами, містечками, селами, повітами, або уїздами, і всіма їхніми, які б не були, маєтками, туєю землею і Князівство Київське вищезгаданій Короні, або Королівству Польському, прилучаємо і з'єднуємо”» (*Історія Русів*. Пер. І. Драча, <http://izbornyk.org.ua/istrus/rusiv1.htm>).

⁶⁷ *Списки «Книги буття українського народу», вилучені зі справ Кирило-Методіївського товариства*, <http://litopys.org.ua/index.html>. До речі, можна запропонувати учням поміркувати над проблемою, чому в середині XIX століття погляд на Люблінську унію був радикально іншим, ніж у кінці XX століття.

⁶⁸ Власов В., *Історія України. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів*. К., 2004. С. 226–7.

й економічна»⁶⁹. Але тоді позиція руських князів і шляхти на Люблінському сеймі стає алогічною. Адже ще Матвей Любавський характеризував її як відверту зраду загальнодержавних інтересів: «Не можна не вказати і на брак державної єдності великого князівства, той політичний егоїзм, який виявили деякі області великого князівства в критичні хвилини держави. Цей політичний егоїзм значною мірою було виховано егоїзмом панівної землі і правлячої в ній литовської аристократії. Коли держава опинилась у небезпечному становищі, автономні області виявили схильність піклуватися кожна про себе, замість того, щоб тісно з'єднатися і грудьми стати на захист своєї батьківщини, стали шукати порятунку і забезпечення своїх місцевих інтересів у сусідній державі, яка втягувала їх у свої обійми [...] Роздerta внутрішніми суперечками тоді, коли вимагалось найбільшої єдності й напруги сил, Литовсько-Руська держава припинила своє самостійне існування»⁷⁰. Однак по-іншому зможемо оцінити й урешті зрозуміти дії руських послів на Люблінському сеймі, якщо з'ясуємо їхню систему цінностей. Для них інтереси власних князівств, своїх вотчин були вищі за досить уявну цілісність Литовської держави⁷¹, бо «для середньовічної

⁶⁹ Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н., *Історія України*, 186.

⁷⁰ Любавський М., *Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно*. СПб, 2004. С. 303.

⁷¹ У підручнику Валерія Смолія і Валерія Степанкова для 7 класу учні спершу читають «У 40–80-х роках XIV ст. до Великого князівства Литовського приєднуються Поділля, Волинь, Київщина, Переяславщина, Чернігівщина й Сіверщина. Землі колишньої Русі у складі нової держави переважали не лише територіально (співвідношення між ними та власне литовськими землями в 1430 р. становило 12:1), а й відзначалися значно вищим рівнем суспільного розвитку. Не випадково руська мова стає державною, а руські правові норми й форми організації влади переносяться на литовський ґрунт. Великий литовський князь Ольгерд запозичив з Русі принцип володарювання: право на нього визнавалося лише за одним князівським родом, представники якого підкорялися старшому в роду. У XV ст. зростає роль дорадчого органу – ради при князі (пани-рада). Відповідно назву держави було змінено на Велике князівство Литовське, Руське й жемантійське [...] Велике князівство Литовське являло собою слабко централізовану русько-литовську державу» (Смолій В., Степанков В., *Історія України. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ, 2011. С. 156–7). А кількома сторінками далі читаємо: «...Польський двір у серпні 1432 р. організовує переворот: великим князем литовським проголошується брат Вітовта Сигізмунд. Українська і білоруська знать відмовилася визнати його владу й заявила про утворення Великого князівства Руського, яке очолив Свидригайло. До складу князівства ввійшли Київщина, землі Чернігівщини й Сіверщини, Волинь, Поділля, Смоленщина, Вітебщина й Полоцька земля». Далі це начебто існуюче князівство автори називають «осередком руської державності» (с. 160). Якщо вже існувала бодай частково руська держава, то кому потрібне було інше Руське князівство, і чим воно було «більш Руське»? І наскільки справді «русською» була політика литвина, католика Свидригайла? До слова, тут у підручник заради утвердження ідеї «споконвічного прагнення до незалежної української (руської) держави» введено дуже суперечливі як для наукової історіографії пасажі. Дискусійність цього питання ґрунтовно окреслив Віталій Василенко (див.: Василенко В., *Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст.* Дніпропетровськ, 2006, 215–26), спрощено і досить скептично артикулює його й Олена Русина (див.: Русина О., *Україна під татарами і Литвою*. Київ, 1998. С. 111–2). Початок цим дискусіям поклав пасаж із Хроніки Биховця:

правосвідомості держава була категорією абстрактною, лише своєрідним придатком до особи володаря. А оскільки і великий князь литовський, і король поєднувалися в одній персоні, то, відповідно, нічого епохального з погляду сучасників не сталося. Тим більше, що місцеві політичні інститути залишалися незмінними. А стрижнем цих інститутів були власні князі: ті самі, що були до унії і залишалися після неї»⁷². Тому тогочасні літописи практично не помітили такої важливої з історичної перспективи події, як Люблінська унія.

Але хоч як сумно, саме негативна інтерпретація Люблінської унії переважає в українських підручниках, що вчергове проаналізувала Наталя Білоус⁷³. До прикладу, темними барвами змальовує її у підручнику Ганна Швидько: «Люблінська унія стала подією величезної ваги. Але для України вона мала вкрай негативні наслідки. Переважна більшість українських земель опинилася під владою кріпосницької і католицької Польщі, лише Чернігово-Сіверські землі належали Московській державі, Буковина – Молдавії й Закарпаття – Угорщині. Під загрозу було поставлено саме існування українців як окремої народності. Для польських магнатів і шляхти відкривалися великі можливості для привласнення українських земель, нещадної експлуатації селян і міщан та для духовного поневолення народу. А сили, здатної організувати відсіч цьому наступові, тоді ще не було. Вона тільки народжувалася на Подніпров'ї, далеко від епіцентру описаних вище подій»⁷⁴. Така фразеологія до болю знайома тим, хто народився у советський час, але в нас до неї є хоч якийсь імунітет, на відміну від нинішніх учнів і студентів. Тут практично кожне слово потребує окремого коментаря. Насправді наукові дослідження засвідчують інше. Дослідники стверджують, що в кінці XVI – першій половині XVII століття кількість населення руських земель зросла в 20–30 разів, ак-

«Kniaź weliki Szwidryhayła pobeh k Połocku y ko Smoleńsku, y kniazi ruskiie y bojare posadyli kniazia Szwitryhayła na welikoie kniazenije Ruskoie» (*Полное собрание русских летописей*. [Т. XXXII: Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Буркулабовская, Аверки и Панцырного]. Сост. и ред. Н.Улащик. Москва, 1975. С. 154). Але наскільки можна довіряти літописцеві – питання відкрите. Однак цей насправді дискусійний момент в історії у згаданому підручнику подано як безперечний імператив: «Повстання Свидригайла – останній збройний виступ знаті, спрямований на відродження Руської держави, зазнало повної невдачі» (Смолій В., Степанков В., *Історія України*, 162). Чи справді шкільні підручники мають так далеко відходити від наукової історіографії? А крім того, як у контексті наведених цитат із підручника з історії України для 7 класу зрозуміти ще таку цитату: «Попри існуючі відмінності в політиці литовських і польських правлячих кіл щодо приєднаних українських земель її суть зводилась до одного: остаточної ліквідації залишків політичної самостійності та повної асиміляції населення» (с. 162). Спробуйте поставити себе на місце семикласника і відповісти на питання, який характер мало Велике князівство Литовське?

⁷² Яковенко Н., «Здобутки і втрати Люблінської унії», 84.

⁷³ Білоус Н., «Люблінська унія 1569 року», 72.

⁷⁴ Швидько Г., *Історія України XVI–XVIII століття*, 9. Снайдер стверджує, що саме після Люблінської унії частина козаків почала прагнути таких самих прав, які мала шляхта в Короні Польській. Ішлося передовсім про права козацького стану. (Див.: Snyder T., *The Reconstruction of Nations*, 113). Власне станові інтереси домінували над етнічними.

тивно відбувалися урбанізаційні процеси і поширювалось німецьке право⁷⁵. Генрик Літвін, вивчаючи вплив польської шляхти на українські землі в 1569–1648 роках, стверджував: «Перші представники польської шляхти з'явилися на Україні ще перед 1569 роком. Але це були поодинокі випадки. Інкорпорація руських воєводств до Корони змінила формально-правові можливості еwentуальних набувачів кресових земель, але не мала безпосередніх практичних наслідків. Лише в 70–90 рр. XVI ст. почалася тут продумана і планова колонізаційна діяльність. Її піонерами були волинські князі. Організовані ними колонізаційні заходи витворили потребу у виконавцях – поселенцях, орендарях тощо – що викликало першу хвилю впливу коронної шляхти. Вона мала характер заробітчанства [...] До кінця XVI ст. рух з Корони до кресів був дуже обмежений. Більшість невеликої групи “ляхів”, що діяла над Дніпром і Бугом, були клієнтами волинських князів. Істотні зміни настали лише у XVII ст.»⁷⁶. Але це вже був період контрреформації у Речі Посполитій, і причиною цього була зовсім не Люблінська унія. Взагалі й тут Польсько-Литовська держава

⁷⁵ На території Руського і Белзького воєводств, за даними Ярослава Кіся, у XVI столітті було засновано 97 міст (16 королівських і 81 приватновласницьке). Загалом до кінця цього століття у згаданих воєводствах уже було 187 міст. На початку XVII століття динаміка урбанізаційних процесів пішла на спад, і за перших п'ятдесят років XVII століття тут з'явилось 26 нових міст, із яких 5 були королівськими. (Кісь Я., «Виникнення і розвиток міст на території Руського і Белзького воєводств від XIV до середини XVII ст. (Матеріали до історичного атласу України та історії міст і сіл)», *Архіви України* (1968). № 1. С. 36–7). Якщо у Київському воєводстві напередодні Люблінської унії статус міст мали 12 осередків, з яких тільки 3 користувалися магдебурзьким правом, то в 1630-х роках у цьому регіоні нараховувалося майже 300 міст і містечок, із яких третина мали магдебурзьке право.

Під кінець XVI століття локаційна хвиля охопила лівобережну частину Київського воєводства, а пізніше Чернігівського (Білоус Н., «Люблінська унія 1569 року», 78; дещо інші цифри називає Бучко: Бучко В., «Надання магдебурзького права містам Київського воєводства на Лівобережжі у XVI – першій половині XVII ст.», *Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukrainskich Uniwersytetów II* (Lublin, 2004): 92–96). Найбурхливіший процес локування нових міст на Волині припадає якраз на 50–70-ті роки XVI століття (Див.: Заяць А., «Динаміка чисельності міських поселень Волинського воєводства XVI – першої половини XVII ст. (1566 – 1648)», в: *Історико-географічні дослідження на Україні* (Київ, 1992), 85–99; Заяць А., «До історії правової локації волинських міст XVI – першої половини XVII ст.: локаційні привілеї у Литовській і Волинській (Руській) метриках». *Архіви України* (2001). № 4. С. 83–98; Заяць А., *Урбанізаційні процеси на Волині в XVI – першій половині XVII століття*. Львів, 2002. С. 167–9). У другій половині XVII століття локаційні процеси посилювались на Підляшші, в Подільському воєводстві, на литовських теренах (детальніше див.: Гошко Т., *Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст.* Львів, 2002. С. 127–128).

⁷⁶ Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*. (Warszawa, 2000), 160. Ця робота польського дослідника дістала високу оцінку і в українській історіографії, див.: Старченко Н., «Між цифрою і буквою, трохи про переваги і недоліки квантифікації», *Український гуманітарний огляд* (2000). Вип. 3. С. 89–106. Подібне стверджує і Тимоті Снайдер: «Протягом десятиліть після 1569 року лише декілька польських родів отримали обширні території на Україні, і тисячі представників дрібно польської шляхти і євреїв працювали на користь великих магнатів. Менше магнатів володіло більшою кількістю землі. На 1658 рік лише 2% населення України становила шляхта, тоді як у Польщі цей показник сягав 10% населення» (Див.: Snyder T., *The Reconstruction of Nations*, 111–12).

була не унікальна, бо XVII століття було періодом глибокої соціальної, економічної і політичної кризи не лише європейського, а світового масштабу⁷⁷.

Надто заідеологізованою в світлі всього сказаного можна вважати оцінку Люблінської унії в підручнику з історії України для 8 класу Віталія Власова: «Подія та [Берестейська унія. – Т. Г.] була наслідком Люблінської унії, тому ви повинні знати, що привела вона до фактичної втрати православною церквою вищої ієрархії (керівництва), адже митрополит і більшість єпископів перейшли в унію, тобто стали греко-католиками. Загострення релігійної ситуації спонукало українців до згуртування. У містах, а згодом і в селах при православних церквах стали діяти т. зв. *братства*. Поставши через необхідність обстоювати найпростіші релігійні права, братства згодом перетворилися на впливові організації, які долучилися до руху за самостійність від польської влади. Та *найдраматичнішим наслідком Люблінської унії для України була втрата нею державності*, яка, хоч і в обмеженому вигляді, зберігалась у Великому князівстві Литовському»⁷⁸.

Насправді Люблінська унія є подією далеко не однозначною, що простежується в історіографії чи не від самих її початків⁷⁹. Були спроби примирити опонентів у цьому питанні. Узгодити діаметрально протилежні підходи намагався Леп'явко: «Інкорпорація українських земель до складу Польщі і Люблінська унія мали доленосне значення для українського, польського, литовського і білоруського народів. Усі вони увійшли до складу нової держави Речі Посполитої. Вона формувалася як федеративна держава, котра складалася з двох частин – Польської Корони і Великого князівства Литовського, які, на відміну від попередніх часів, тепер стали частинами однієї країни. Водночас кожна з них мала власний уряд, фінанси, навіть військо. Принципові зміни відбулися і на міжнародній арені. Річ Посполита ставала найбільшою за населенням і територією державою Європи, якщо не рахувати Московію. Історики й досі сперечаються про значення Люблінської унії. Залежно від національних і політичних уподобань оцінки значно відрізняються між собою. Якщо говорити про здобутки, які принесла Україні Люблінська унія, головним з них, як видається, стало об'єднання українських земель в складі однієї держави. Цей чинник, разом із відкритістю Польщі для Європи, сприяв консолідації українського народу, швидкому розвитку його економіки і культури. Коли мова йде про негативні наслідки унії, наголошується на польській експансії на українські землі, різкому розширенню польського землеволодіння, пришвидшенні процесу закріпачення населення, ускладненні соціальних стосунків, загостренні релігійної ситуації через поширення на схід католицизму.

⁷⁷ Див.: Parker G., «Kryzys i katastrofa: światowy kryzys XVII wieku», *Przegląd Historyczny* CI, 3 (2010): 353–85.

⁷⁸ Власов В., *Історія України: 8 клас. Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ, 2008. С. 21. Цікаво, прочитавши такий підручник, до якої дати віднесуть абітурієнти на ЗНО такі події, як виникнення братств та новий адміністративний поділ ВКЛ (див. нижче)?

⁷⁹ Див.: Василенко В., *Політична історія Великого князівства Литовського*, 519–31.

Всі ці процеси мали довготерміновий характер, проявилися не відразу, а поступово наростали з останнього десятиріччя XVI ст. Українська шляхта, яка підтримала інкорпорацію, могла відчувати впевненість у правильності свого рішення. Проте вже наступному поколінню українців довелося розв'язувати проблеми, породжені 1569 роком»⁸⁰.

Хай би як було, на моє щире переконання, такий сюжет з історії України, як Люблінська унія, якнайкраще надається для розвитку «критичного мислення» учнів і до вироблення власної оцінки, опертої на фактаж, на джерела й історичні дослідження або окремі пасажі з них. І саме таке викладання неоднозначних історичних сюжетів вчитиме учнів і студентів не просто механічно запам'ятовувати, а розмірковувати, виробляти власну думку. І тут дидактична історія і наукова історіографія мають шанс на зближення. Скажімо, чому б не запропонувати учням прокоментувати висновок Наталі Яковенко: «Підсумовуючи плюси і мінуси Люблінської унії, можна сказати, що вона принесла в Україну розбрат, кров і спустошення, але водночас – вивела її зі стану двохсотлітньої сплячки, розбудила для опору й боротьби за виживання усі зачачені доти прояви суспільної активності: релігійної, національної, економічної, збройної. Усе те, що після останнього вибуху очоленої Свидригайлом у 30-х роках XV ст. боротьби за незалежність жевріло під товщею вод історії, спалахнуло з новою силою як незгасна купина народного духу»⁸¹.

Після параграфів про Люблінську унію в деяких підручниках як її наслідки подано дані про адміністративний поділ на руських землях Речі Посполитої⁸². І такий поділ сприймається як результат унії, а ще – на тлі твердження про те, що у ВКЛ зберігалися в обмеженому вигляді елементи української державності⁸³, – як результат руйнування місцевих звичаїв і прав. Тільки автори забувають зазначити, що такий устрій введено реформами 1560-х років, Литовським Статутом 1566 року, і ініціатором реформ була шляхта ВКЛ, яка намагалась утвердити елементи шляхетського самоврядування, подібно до того, як це було в Короні, тобто прагнула перейняти досвід езекуційного руху польської шляхти. А «після Люблінського акту в Україні лишилися такими самими, що й раніше, адміністративний лад, органи влади і управління, судово-правова система, податковий апарат»⁸⁴. Саме це і стало однією із причин такої інфантильної реакції на реалізацію багатовікового унійного проєкту на руських землях. Отже, Віталій Власов та Ганна Швидько у підручниках для шкіл пропонують не просто дуже специфічно розставити акценти, подаючи доволі нейтральний, здавалося б, матеріал, а прямо спотворюють історію українського права.

⁸⁰ Леп'явко С., «Політична система України доби Речі Посполитої», 84–5.

⁸¹ Яковенко Н., «Здобутки і втрати Люблінської унії», 85.

⁸² Див.: Власов В., *Історія України: 8 клас, 20–1*; Швидько Г., *Історія України XVI–XVIII століття*, 9–12.

⁸³ Власов В., *Історія України. Підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ, 2007. С. 20–1.

⁸⁴ Яковенко Н., «Здобутки і втрати Люблінської унії», 84.

Як наслідок Люблінської унії Швидько розглядає у підручнику для 8 класу і поширення магдебурзького права. Справді, після об'єднання Корони і ВКЛ в єдину державу відбулося розширення урбанізаційних процесів на українських землях, і логіка в цьому якась є. Але магдебурзьке право на українських землях з'являється значно раніше. Можливо, тому у більшості підручників та й за програмою уявлення про міське самоврядування вводиться у 7 класі. У підручнику для семикласників, авторства Смолія та Степанкова, саме поняття «магдебурзьке право» з'являється в розділі «Закарпаття у складі Угорщини», і то винятково як елемент не так колонізаційної, як колонізаторської політики чужої влади: «З середини XIII ст. край колонізують зі сходу волохи, а із заходу – німецько-словацькі переселенці. Утворюється союз самоврядних німецьких міст. Магдебурзьке право отримали Бардіїв, Берегове, Пряшів, Хуст та інші міста. Угорські магнати переселяли в новопридбані маєтки угорських селян. Руське ж населення насильно витісняли в гірські необжиті райони із суворим кліматом і неродючими ґрунтами»⁸⁵. Взагалі пасажі про поширення магдебурзького права введено в шкільні підручники радше щоб підкреслити покатоличення та вплив чужоземного іншомовного населення, а не для характеристики такого прогресивного явища, як урбанізація східноєвропейського простору за випробуваними західними зразками. «Із другої половини XIV ст. в українських містах, розташованих у межах Польщі, збільшується чисельність іноземних колоністів, здебільшого німців, а також поляків, вірмен, татар, євреїв. До того ж у містах осідали переважно багаті колоністи, відтісняючи на задній план національне міщанство»⁸⁶. І найприкріше, що в цьому плані мало відрізняється від інших підручників з історії України для учнів 8 класу авторства Швидько, яка присвятила чимало цікавих праць саме питанню німецького права в Україні⁸⁷. Тут читаємо: «Магдебурзьке право надавалося передусім іноземним громадянам: польським, німецьким, вірменським, що посилювало соціальний гніт національно-релігійним»⁸⁸. Насправді не так однозначно все було навіть у Львові⁸⁹, де руська громада була порівняно

⁸⁵ Смолій В., Степанков В. *Історія України. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів*, 165.

⁸⁶ Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н., *Історія України*, 216.

⁸⁷ Швидько А., «Советская историография о сущности и роли немецкого права в городах Украины XV–XVIII вв.», в: *Вопросы германской истории и историографии* (Днепропетровск, 1975), 125–136; Швидько А., «Немецкое право на Левобережной Украине в отечественной дооктябрьской историографии», в: *Вопросы германской истории. Исторические проблемы германской истории в новое и новейшее время* (Днепропетровск, 1980), 159–65; Швидько Г. К., «Магдебурзьке право в Україні XIV–XVIII ст.», в: *Україна-Германія: економічне та інтелектуальне співробітництво (XIX–XX вв.)*. [Т. 1] (Днепропетровск, 1998), 6–12; Швидько Г., «Чернігівські міщани наприкінці XVII ст. (до історії магдебурзького права)», в: *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів* (Чернігів, 2007), 452–60 та ін.

⁸⁸ Швидько Г., *Історія України*, 17.

⁸⁹ Gilewicz A., «Przyjęcia do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405–1604», в: *Studia z historii społecznej i gospodarcze poświęcone prof. Fr. Bujakowi* (Lwów, 1931), 375–414;

незначною⁹⁰, а що вже говорити про численні руські малі міста й містечка, де католиків або взагалі не було, або були одиниці⁹¹. Не такою простою були і юрисдикція, і правовий статус вірменської громади в містах, що заслуговує на окрему розмову⁹².

Хоча заради справедливості варто зазначити, що в питанні історії міст та поширення магдебурзького права автори сучасних підручників намагаються відійти від традицій народницької історіографії з її однозначним несприйняттям міського самоврядування за німецьким зразком. «Бурхливий розвиток міст був пов'язаний насамперед з уведенням магдебурзького права [...] Магдебурзьке право сприяло розвитку міського життя, його економічній розбудові, зростанню чисельності населення»⁹³. Або в іншому підручнику читаємо: «Магдебурзьке право в українських містах мало обмежений характер: часто зберігалася залежність від власників міст, інколи магістрат не поділявся на колегії; у Галичині, Західному Поділлі й Закарпатті при зайнятті адміні-

Album Civium Leopoliensium. Rejesty przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783. Wyd. A. Janeczek. Poznań, 2005. Т. 1. 450 s., Т. II. 291 s.; Заяць О., *Міське громадянство Львова XV–XVIII ст. (за реєстрами прийняття до міського права)*. Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата іст. наук. Львів, 2005. 20 с.; Заяць О., «Умови та процес прийняття до міського права у Львові у 1501–1571 рр.», в: *Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetow.* [Т. 1] (Lublin, 2003), 124–34; Заяць О., «Умови і процес надання міського громадянства у Львові в 1501–1571 рр.», в: *Львів: місто–суспільство–культура.* [Т. 6] (Львів, 2007), 68–77; Заяць О., «Громадяни міста Львова як соціальна група у XV–XVI ст.», в: *Ефективність державного управління: Зб. наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.* Вип. 4. (Львів, 2003), 113–124; Заяць О., «Надання міського громадянства некатолицькому населенню Львова у 1501–1571 рр.», в: *Наукові зошити Львівського національного університету. Серія історична.* Вип. 5/6 (Львів, 2003), 42–8.

⁹⁰ Див.: Крип'якевич І., «Львівська Русь в першій половині XVI віку», в: Крип'якевич І., *Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали.* Львів, 1994. С. 16; Крип'якевич І., *Русини властители у Львові в першій половині XVI ст.* Львів, [б. р.]. С. 17; Гошко Т. *Нариси з історії магдебурзького права*, 71–2.

⁹¹ На загал, за деякими підрахунками, навіть у XVII столітті іноземці становили лише 30% населення українських міст (Кісь Я., «Участь міст західноукраїнських земель у визвольній війні українського народу (1648–1654)». *Питання історії СРСР* (Львів, 1958). Вип. 7. С. 97.

⁹² Капраль М., *Національні громади міста Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини).* Львів, 2002. С. 159–98; Капраль М., «Правовий устрій вірменської громади Львова XIV–XVIII ст.», *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)* (2002). № 2. С. 136–50. Правовий устрій львівських вірмен в останні роки досліджувала також Мар'яна Демкова, яка не лише захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук у 2005 році, але й написала низку цікавих розвідок на цю ж тему (див.: Демкова М., *Самоврядування вірменської громади у місті Львові (XIV–XVIII ст.)*. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Львів, 2005. 19 с.; Демкова М., «Цивільне право за вірменським статутом 1519 р.», в: *Вісник Львівського університету.* Серія юридична. Вип. 38 (Львів, 2003), 48–55 тощо). На цю ж тему писав і Микола Кобилецький (Див: Кобилецький М., «Судочинство вірменської громади у м. Львові (XIV–XVIII ст.)», *Юридический вестник Одесской национальной юридической академии* (Одесса, 2002). № 1. С. 119–21).

⁹³ Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н. *Історія України*, 215.

стративних посад надавалися пільги католикам. *Запровадження й поширення магдебурзького права надавало українським містам самоврядування, що сприяло їх розвитку*⁹⁴. Однак прогрес тут дуже незначний, бо кілька сторінок перед тим учні мали можливість прочитати таке: «Польські королі намагались прив'язати Галичину до Польщі якомога тісніше. Вони заборонили іноземним купцям – окрім польських – торгувати в Галичині. Заохочували польську і німецьку колонізацію Галичини, надавали земельні володіння винятково полякам, підтримували католицькі чернечі ордени, зокрема домініканців і францисканців. А ті, в свою чергу, активно запроваджували католицьку віру»⁹⁵. І насправді такий різнобій в оцінках – це не дискусійне подання матеріалу, а відсутність позиції в авторів підручників, які намагаються всидіти на двох кріслах: і класичній історіографії шану віддати, і нові тенденції врахувати. Це насправді дезорієнтує. А на моє переконання, якраз дані про магдебурзьке право в українських містах дають якнайкращі можливості для «виопуклення проявів суспільної активності індивіда, автономних від державної влади, – через акцентування уваги на паростках громадянського суспільства в домодерній історії»⁹⁶. Адже саме під час боротьби міщан із феодалами, початок якої в Європі відносять до XI століття, міста поступово звільнялися від залежності від власника, а їхні жителі набули персональні свободи⁹⁷.

До речі, саме міське самоврядування допомагало часом обстоювати і конфесійні, і етнічні інтереси. Після Люблінської унії міщани досягнули в цьому успіху. Денис Зубрицький, який, з огляду на свої переконання, назагал негативно оцінював наслідки Люблінської унії, не зміг не написати і про її позитивні аспекти. І саме з Люблінською унією він пов'язує успіх руської громади Львова у боротьбі за реальне зрівняння в правах із католиками. «1572. – У 1569 році всупереч волі значної частини литовсько-руського народу відбулося знаменне об'єднання Великого князівства Литовського з Польським королівством. Руські провінції, досі поєднані з Литвою, тобто Підляшшя, Волинь, більша частина Поділля, Київське, Чернігівське князівства й Україну, від'єднано від Литви і приєднано до Польщі; однак тамтешні руські громадяни зберегли такі ж вільності, як і поляки у своїх краях, тобто руську мову у громадянських і приватних справах, грецьку віру і повну рівність усіх прав. Отож з усіх руських країв, з'єднаних з Польщею, лише Галицький перебував у гіршій ситуації, адже львівських русинів усували від усіх свобод, якими користувалися інші громадяни. Тому у цьому році покликаючись на згадане об'єднання, старші руської нації у Львові Васько Тинович і Хома Бабич звернулися до короля і заявили, що оскільки у всіх інших, тепер польських, про-

⁹⁴ Смолій В., Степанков В., *Історія України*, 182.

⁹⁵ Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н., *Історія України*, <http://shkola.ua/book/read/70/page184>.

⁹⁶ Яковенко Н., «“Образ себе” – “образ Іншого” у шкільних підручниках з історії», 116. Див.: <http://khp.org.ua/index.php?id=1224511000>.

⁹⁷ Про правосвідомість міщан у містах із німецьким правом див.: Рогачевский А., *Меч Роланда: Правовые взгляды немецких горожан XIII–XVII вв.* Спб, 1996. 156 с.

вінціях русини мають рівні з поляками права, то несправедливістю буде, що львів'яни є упослідженими. Вони домоглися грамоти, виданої 20 травня на Варшавському сеймі, що львівські русини, які дотримуються східного обряду, можуть користуватися рівними почестями, правами і свободами, як і послідовники римського обряду, можуть провадити всіляку торгівлю й володіти будинками в місті. Під загрозою штрафу у 20000 угорських золотих було заборонено утискати чи переслідувати як їх, так і руське духовенство, про що було повідомлено раду міста і львівського старосту»⁹⁸. Причому королівською грамотою передбачалося, що половина штрафу, яку стягуватимуть за порушення прав русинів, ітиме в королівську скарбницю, а друга половина – скривдженій стороні⁹⁹.

Щоправда, русинів грамотою Стефана Баторія від 21 червня 1578 року було позбавлено низки дарованих їм раніше привілеїв¹⁰⁰, але король зробив це у відповідь на ту нелояльність, яку проявили православні Львова 1578 року: 16 червня цього року в місті за наказом короля стратили молдавського господаря та козацького ватажка Івана Підкову, котрого з маніфестаціями поховали українці. Причому доволі демонстративним виглядає наступний крок короля – його грамота на користь вірменської громади міста у вирішення суперечки з міською владою. Привілеєм від 21 липня 1578 року Стефан Баторій виносить рішення, за яким львівські вірмени мали користуватися такими ж законами й вольностями, що й інші львівські міщани, як у справах торгівлі сукном та різними напоями, так і у виконанні різних ремесел, причому за ними зберігалися всі вірменські закони й суди¹⁰¹. І це теж можна розглядати в контексті Люблінської унії. І як, з огляду на викладені вище факти, потрактувати такий пасаж із підручника для 8 класу щодо реалій кінця XVI століття: «Українське міщанство переживало тяжкі часи. В українських містах з'явилися польські та німецькі ремісники різних спеціальностей, які, отримавши високу фахову підготовку у великих ремісничих центрах Німеччини та не знайшовши там місця роботи, створювали тут нові цехи різних ремісничих спеціальностей¹⁰². І хоч питома вага їх у загальній кількості жителів міст була незначною, та все ж вони користувалися привілеями, захоплювали у свої руки міське управління, а отже, і монополію на ремесло й торгівлю...»^{103?}

⁹⁸ Зубрицький Д., *Хроніка міста Львова*. Пер. І.Сварник. Львів, 2002. С. 175–6.

⁹⁹ *Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.)*. Упор. М.Капраль. Львів, 2000. С. 50. Традиційну для української історіографії інтерпретацію цього привілею див.: Капраль М., *Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*. Львів, 2003. С. 65–6.

¹⁰⁰ *Привілеї національних громад міста Львова*, 54–6.

¹⁰¹ *Там само*, 298–301.

¹⁰² Тут варто згадати, що в XVI столітті розпочалася нова хвиля колонізації, пов'язана з реформаційними процесами і релігійними війнами в Європі (Див.: Гошко Т., *Нариси з історії магдебурзького права*, 65).

¹⁰³ Швидько Г., *Історія України XVI–XVIII століття*, 17–8. Хоча цей підручник видано досить давно, але він і досі залишається актуальним, і не лише у загальноосвітніх середніх закладах, але й у профільних.

Ніяк не хоча заперечувати наявність соціальних і релігійних конфліктів на руських землях і у містах зокрема. Інакше не було би потреби регулярно видавати привілеї про збереження прав і свобод православних та про зрівняння їх із католиками. Але конфлікти характерні були для всієї Європи, і то не тільки у XVI столітті. Наявність таких конфліктних ситуацій засвідчує організація контрольних органів поспільства у системі міського самоврядування у багатьох європейських містах із німецьким правом¹⁰⁴. Це були в основному соціальні конфлікти. А конфлікти етнічні та міжконфесійні можливі лише там, де є люди різної крові, різної віри, різних конфесій. Такою територією «між Сходом і Заходом» були і руські землі. В цьому їхня особливість, їхні плюси і мінуси¹⁰⁵. Але й заперечувати конфлікти, і зводити всю історію до релігійного й етнічного протистояння неприпустимо. Була, є і, хочеться вірити, що буде співпраця між людьми, що живуть на одній землі. Прикладом цього для XVI століття є створення колегії «станів і націй» (*ordines et nationes*)¹⁰⁶. Про необхідність висвітлення такої співпраці і взаємодії для ближчої до нас історії згадував і Грицак¹⁰⁷. Саме за такого всебічного висвітлення окремих історичних подій, за відмови від ідеологічних штампів і виховуватиметься і критичне мислення, і толерантність, і взаємоповага та взаєморозуміння.

Цивілізованість і терпимість до «іншого», толерантне ставлення до того, хто думає і живе не так, як ми, є невіддільними. «Плюралізм світобачення є великим досягненням цивілізації, який людство вистраждало своєю тривалою і трагічною історією. Тільки з різноманітності поглядів може “зіткатися” загальна картина світової історії, в якій головним актором виступає “історична Людина”. Не так важливо, чи буде ця картина образно-естетичною чи науково-критичною, головне, щоб вона завжди була гуманістичною»¹⁰⁸.

Тому не можу повністю погодитися з твердженням Наталі Яковенко «про нагальну потребу “розщеплення жанрів” двох історій – дидактичної (себто підручкової та науково-популярної) і дослідницької», бо начебто «сфери дидактичної та наукової історії – це різні планети»¹⁰⁹. Звісно, ці «дві історії» спираються на різну методологію, до них і вимоги різні. Але вони все-таки мають послуговуватися одними і тими ж фактами, без замовчування і тенденційного підбору. Відтак дидактична історія має перестати бути «ерзацом ідеології» чи «оперувати фікціями, котрим не відповідає жодна емпірична реальність», навіть заради творення «лінійної тяглості, без розривів і перерв-

¹⁰⁴ Див.: Гошко Т., *Нариси з історії магдебурзького права в Україні*, 162–3.

¹⁰⁵ Шевченко І., «Україна між Сходом і Заходом», в: *Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття*. Львів, 2001. С. 1–12; Дашкевич Я., «Україна на межі між Сходом і Заходом», *Записки НТШ* (Львів, 1991). Т. 222. С. 28–44; Яковенко Н., «“Україна між Сходом і Заходом”: проєкція однієї ідеї», в: Яковенко Н. *Паралельний світ*, 333–65 та ін.

¹⁰⁶ Kapral M., *Urządnicy miasta Lwowa*. (Toruń, 2008), 28–9.

¹⁰⁷ Грицак Я., «Як викладати історію України після 1991 року?», 21.

¹⁰⁸ Зашкільняк Л., *Методологія історії: від давнини до сучасності*. Львів, 1999. С. 219.

¹⁰⁹ Яковенко Н., «Одна Клію, дві історії», 13.

ностей від першопочатків етносу донині...»¹¹⁰. Шкільні і вузівські підручники мають базуватися на сучасних досягненнях історичної науки. І ніяк не варто боятися, що впаде авторитет вчителя, якщо, образно кажучи, його голос звучатиме невпевнено¹¹¹. Навпаки, виопуклення дискусійності окремих проблем дасть змогу спонукати учнів критично осмислити їх, а водночас вчителів чи викладачів продемонструвати повагу до них як до особистостей. І учні та студенти обов'язково адекватно оцінять це. Це, на моє переконання, ефективний шлях до виховання нового покоління інтелектуалів, до подолання нашої провінційності.

Tetiana HOSHKO
**Some Thoughts on One Subject:
The Presentation of the Union of Lublin
in History Textbooks**

In her article, Tetiana Hoshko analyzes to what degree current history textbooks reflect the needs and expectations of a new globalized generation in Ukraine, and how they correspond to the Ukrainian government's commitment towards European integration. She explores these questions through the treatment of the 1569 Lublin Union, the treatment of which, as the author claims, «fits well the tasks of the development of critical thinking of school students». Hoshko refutes the common opinion that recent years marked a turn towards a more balanced and dispassionate assessment of the Union in history textbooks. She uses two examples to illustrate her points: the first one is the textbook for the eighth grade authored by Hanna Shvyd'ko (1999) that is generally regarded as one of the best Ukrainian history textbooks; the second one is the more recent (2008) textbook authored by Vitalii Vlasov. Both of these textbooks have their strong sides; both, nevertheless, tend to analyze the Lublin Union within a narrow frame of religious and ethnic antagonism between the Orthodox Ukrainians and the Catholic Poles. Both of these textbooks focus on national categories and marginalize any estate/social differences. Vlasov moreover makes a far reaching argument about the loss of «Ukrainian statehood» as the «most dramatic consequence of the Lublin Union». By making such claims, the author ignores evidence from the time that serves as testimony of close affinities between the Orthodox Ruthenian nobility and the tolerant policies of the pre-Union Poland.

Additionally, Hoshko analyzes a related theme that falls within the domain of her academic interests, namely the spread of Magdeburg law. She concludes that the «passages about the spread of the Magdeburg law were introduced into school textbooks with the aim of highlighting the influx of foreign-speaking population, and not towards explaining such positive developments as the urbanization of

¹¹⁰ Там само, 12.

¹¹¹ Пор.: Грицак Я., «Як викладати історію України після 1991 року?», 14.

Eastern Europe according to the Western European models». In the last section, the author questions the thesis about the «prevalent need of dividing the genres» of two histories – didactical (textbooks and popular histories), on the one hand, and the academic genre, on the other (Natalia Yakovenko). Instead, she argues that professional historians should make an active effort towards bridging this divide by introducing the teachers and the school students to new debates in historical scholarship and openly questioning unfounded stereotypes about the historical past. These strategies – Hoshko argues – should offer «one efficient model for rising a new generation of intellectuals, against our provincialism».